

Dileme identitare și dinamică socială. Haiti sau despre sincretismul cultural

Speranța Sofia Milancovici

Universitatea de Vest „Vasile Goldiș” din Arad

Abstract:

From a contemporary perspective, the assertion that Haiti was, in the 18th century, the richest French colony would seem unlikely, both to an experienced researcher as well as to a mere tourist who comes in contact with the Haitian reality. Undoubtedly, the world's first free black republic has stirred the religious and cultural imagination of humanity through its magical reputation, voodoo practices and its cultural-linguistic uniqueness in Central America.

We are proposing an exploratory endeavor into the Haitian identity space, in an attempt to clarify certain aspects regarding the status of the French language and its relation to the Creole language, the assumption of the Francophone linguistic influences by the African population bearing, in its genetic tree, the effervescence and cultural nuance of the native lands, as well as the dilemmas of the syncretism that impregnates all levels of the social mind.

The major objective is to overcome certain ambiguities of a conceptual or terminological nature that have persisted in regards to creolization, pidgin languages and the Haitian cultural identity.

Keywords: Haiti; identity; alterity; creole; francophone; syncretism.

I. Introducere

Din perspectivă contemporană, pentru cercetătorul avizat sau pentru simplul turist care intră în contact cu realitatea haitiană, aserțiunea potrivit căreia Haiti era, în secolul al XVIII-lea, cea mai bogată colonie franceză, pare puțin credibilă. Indubitabil, prima republică neagră liberă a lumii alimentează imaginația religioasă și culturală a umanității, prin reputația sa magică, practicile voodoo și unicitatea sa cultural-lingvistică în zona Americii Centrale.

Ne propunem o incursiune în spațiul identitar haitian, în încercarea de a clarifica anumite aspecte vizând statutul limbii franceze și raportul acesteia

cu cea creolă, asumarea adstratului francofon de către o populație africană care poartă, în bagajul său genetic, efervescența și culoarea culturală a teritoriilor natale, precum și dilemele sincretismului care impregnează toate nivelele mentalului social.

Obiectivul major al prezentului demers este înălturarea anumitor ambiguități de natură terminologică sau conceptuală, care persistă cu privire la creolizare, limbaje pidgine și identitate culturală haitiană.

II. Paradigme și dileme ale unei identități cultural-lingvistice polimorfe

Haiti este un caleidoscop de subculturi efervescente, în contextul cărora, termenul *substituire* are o semnificație profundă. Configurația vegetației, faunei, a resurselor subsolului, populația însăși este rezultatul unei substituirii. Acesta este rodul descoperirii și ulterior ocupației insulei Hispaniola de către spaniolii motivați, declarativ, de un profund elan religios, iar practic de dorința de expansiune și imbogățire.

Fără a cădea în capcana unor definiții restrictive, ineficiente în cazul unor concepte dinamice și sensibile, precum cel al *identității*, ne raportăm totuși, ab initio, la circumscrierea sintetică a acestuia, pentru a elimina anumite incertitudini terminologice. Păstrăm în vedere însă faptul că orice încercare de definire este riscantă, prin caracterul său restrictiv, iar definițiile nu sunt puncte finale ci, din contră, puncte de plecare într-o analiză polivalentă și mereu adusă la zi.

În accepțiune sociologică, *identitatea* desemnează, simultan, ceea ce este propriu unui individ, respectiv unui grup, dar și ceea ce determină caracterul său singular. Conceptul se dovedește, așadar, ambiguu dintru început, trimițând atât la ideea de *sine*, cât și la cea de *alteritate*.

Evident, cultura influențează decisiv valorile, credințele și atitudinile ființei umane, aceasta nefiind niciodată lipsită de un anume fond cultural. Altfel spus, exprimarea identității este în concordanță, dar totodată variază în funcție de punctele de referință pe care le aducem în discuție, fie acestea de ordin religios, geografic, lingvistic, moral, profesional sau cultural.

În acest context, conceptul de identitate se grefează pe un eșafodaj binar, în care alternanța *sine/celălalt* reprezintă cheia de boltă a înțelegerii depline a problematicei construcției identitare. De la celebra formulă a lui Rimbaud, „Je est un autre / Eu este un altul”, la lucrarea lui Paul Ricœur, *Soi-même comme un autre*, se propagă ideea potrivit căreia identitatea se construiește, mereu, prin raportare la alteritate.

Tradiția sociologică este marcată de două mari orientări în privința identității. Pe de o parte, este vorba despre identitatea transmisă metodic, din copilărie, aceasta asigurând apartenența individului la anumite grupuri sociale.

Pe de altă parte, identitatea este gândită tocmai ca rezultat emergent al apartenenței la forme sociale specifice, precum cele profesionale. În acest al doilea caz, identitatea este un proces dinamic, activ, în continuă desfășurare, recreându-se permanent, în funcție de afilierile / apartenențele individului, spre deosebire de prima orientare, în cazul căreia identitatea este mai mult un *acquis passiv*.¹

Am putea așadar, considera identitatea drept o negociere permanentă a individului / grupului cu mediul său ambiant. Prin trasarea liniilor directoare ale acesteia, individul / grupul se afirmă pe sine drept diferit, în raport cu instanțele exterioare.

Identitatea poate fi percepută astfel, în cazul colectivităților, ca o forță de fuziune.

Identitățile culturale se construiesc pe baza unor sisteme de valori cu rădăcini adânci, uneori ancestrale, manifestându-se prin practici, credințe și ritualuri definitorii.

Specificitatea lingvistică este în mod deosebit importantă atât pentru conturarea identității individuale, cât și colective. Grupurile, mai mari sau mai mici, dezvoltă varietăți de limbă emblematice pentru indivizi. În special în cazul grupurilor minoritare, conservarea specificității lingvistice este esențială și pentru marcarea diferențelor față de cultura / limba hegemonică.

Este unanim acceptat, de către specialiști, faptul că orice cultură are o tendință etnocentrică, manifestând rezistență față de alte culturi și fiindu-și sieși suficientă, iar etnocentrismul implică sacralizarea limbii materne și complexul de superioritate față de limba străină. Încărcătura culturală este resimțită, din punct de vedere lingvistic, mai ales la nivelul culturilor (unități minimale ale fenomenelor sau faptelor de cultură). Știm de la Saussure că limba e un sistem, având ca unitate bazală semnul lingvistic, o entitate bilaterală, formată din semnificat (concept) și semnificant (imagie sonoră). Așadar, avem de a face cu un cod ale cărui elemente combinate transmit un sens.

Problema este atent analizată de către teoreticienii traducerii, având în vedere faptul că deși o serie de semne lingvistice pot, aparent, să trimită la semnificații identice, încărcătura lor culturală este fundamental diferită. Un

---

¹ Raymond Boudon, Philippe Besnard, Mohamed Cherkaoui, Bernard-Pierre Lécuyer, *Dictionnaire de sociologie*. Paris: Larousse-Bordas, 1999, 117.

exemplu la îndemână este acela al cuvântului *vacă*, acesta desemnând atât în limbile și culturile europene, cât și în cea indiană, femela taurului, însă din punct de vedere cultural, dacă europenii o exploatează pentru hrană sau muncă, în India aceasta este un animal sacru.

Firește, un nativ al oricărei culturi cunoaște aceste norme și le percepe drept firești, fapt care nu este valabil și pentru străin. Cu cât culturile în contact sunt mai îndepărtate și din punct de vedere geografic, cu atât șansele unei incomprehensibilități reciproce cresc, chiar dacă vehiculul lingvistic este comun.

În acest sens, un studiu de caz centrat pe situația de teren din Haiti este relevant din cel puțin trei puncte de vedere: în primul rând datorită unei geografii lingvistice particulare, apoi datorită peisajului social încheiat prin amestec de culturi și nu în ultimul rând printr-o masivă prezență străină pe teritoriul statului, prin mijlocirea organismelor internaționale ale căror reprezentanți sunt dislocați în această țară doar dintr-un factor geo-strategici, politici sau economici.

Haiti și-a câștigat independența prin revolta sclavilor contra ocupației coloniale franceze, în 1804. Marcată de cutremure devastatoare, însă și de evenimente cu impact social marcant (dictatură, sărăcie, turbulențe sociale, distrugerea resurselor naturale), țara oferă un peisaj cultural fascinant, dezvăluind o identitate particulară, care o individualizează atât față de celelalte țări din zona Caraibelor, cât și față de comunitățile africane care au alimentat comerțul cu sclavi, în perioada fertilă a colonialismului.

Atunci când corăbiile spaniole au atins întâia oară țărmurile Hispaniolei, teritoriul actualei Republici Haiti era populat de amerindieni, care însă au fost supuși unei lente extincții cvasi-totale, prin exploatare în condiții grele de muncă sau expunerea la maladii europene față de care nu aveau imunitate naturală.

Necesitatea forței de muncă a determinat aducerea și naturalizarea sclavilor africani pe insulă, aceștia formând, în zilele noastre, majoritatea populației haitiene. Alături de ei trăiesc, într-un amestec eterogen, etnii dintre cele mai diverse, unele extrem de îndepărtate ca origine geografică. Această categorie este formată, în principal, prin aflulxul de misionari, reprezentanți ai organizațiilor non-guvernamentale sau ai misiunilor succesive ale Națiunilor Unite în această țară, unii dintre cei veniți aici alegând să nu mai părăsească statul insular, în ciuda provocărilor continue pe care a trăi în Haiti le presupune încă.

Există aici două limbi oficiale: franceza și creola haitiană. Înainte de a trece la o discuție ținută asupra limbii creole, se impune dezambiguizarea termenului în cauză. Acesta desemnează, simultan, realități distincte,

generând uneori confuzii în cascadă. Contextualizarea este soluția clarificării sensului atribuit termenului *creol*, acesta trimițând spre o limbă distinctă, spre o comunitate umană, spre o anumită categorie de indivizi sau chiar spre un mod particular de a găti.

Astfel, „este considerată creolă orice persoană născută din părinți europeni – copilul unui cuplu de spanioli, de exemplu – precum și descendenții acesteia. Limbajele creole sunt limbi autentice și nu simple dialecte. Astfel, creola franceză se sprijină pe un vocabular de bază metropolitan, dar gramatica provine dintr-o sursă diferită – africană poate. La începutul colonizării, proprietarii de plantații comunicau cu sclavii lor în acest limbaj mic-negru care amintește de limbajul simplificat în care ne adresăm celor mici. Această modalitate de exprimare sumară nu le putea fi suficientă sclavilor, atunci când comunicau între ei și cu copiii lor; puțin câte puțin, ei au completat-o cu noi cuvinte, au elaborat o sintaxă originală și, finalmente, au creat o limbă veritabilă. (trad. n.)”²

Creola haitiană, vorbită de întreaga populație, este așadar o combinație a francezei cu limbile africane ale sclavilor aduși în Haiti, la care se adaugă influența substratului amerindian, influența spaniolă dinspre Republica Dominicană, precum și a englezei americane.

La origini, creola haitiană a luat ființă dintr-o necesitate. Proprietarii de plantații sau de mine, comercianții albi de sclavi, africanii capturați și vânduți precum și indigenii din Hispaniola nu vehiculau o limbă comună. Ca atare, aceștia au dezvoltat un limbaj pidgin, cu structuri simple și limitate, care însă s-au dezvoltat și multiplicat rapid. Limbajul pidgin este, la origine, un tip de comunicare sintetic, dezvoltat în cadrul grupurilor care nu au un vehicul longvistic comun. În general, acest tip de limbaj împrumută structuri din vocabularul comunităților în contact.

Procesul de creolizare, notează Martin Montgomery, este o trăsătură extrem de importantă a dezvoltării limbajului și a schimbării lingvistice, care însă este, în general, asociată grupurilor subordonate. În acest sens, „nu este chiar deplasat să sugerăm că, de vreme ce engleza s-a ivit din relația stăpân-sclav dintre cuceritorii normanzi și iobagii saxoni, ea și-a câștigat forma hibridă actuală (bazându-se atât pe franceza normandă, cât și pe anglo-saxonă) cu ajutorul unui proces de creolizare.”³

---

² Carter Harman (coord.), *Les Antilles*, Collections Life, New York, Editions Time, 1965. 11.

³ Tim O’Sullivan, John Hartley, Danny Saunders, Martin Montgomery, John Fiske, *Concepte fundamentale din științele comunicării și studiile culturale*, București: Polirom, 2001, 92.

Între chestiunea identității, așa cum este ea asumată de către populațiile din Antile, și procesul de creolizare există un raport intrinsec. Așa cum reiese din definițiile de dicționar, cuvântul *creol* se referă în special la albi, mai exact la europenii născuți în Antile. Extrapolând, este vorba despre nașterea unor indivizi ale căror origini sunt în alte părți ale lumii.

Așadar, în America Latină, nativul rezultat din părinți albi este creol, cel dintr-o combinație de părine alb și indian este metis, iar cel născut dintr-un alb și o negresă este mulatru⁴.

În spiritul acestor clarificări terminologice, adăugăm faptul că între creolitate și negritudine există de asemenea o disjuncție de fond, aceasta din urmă privilegiind substratul și originea africană în raport cu alte componente ale construcției identitare.

Limba franceză reprezintă, fără doar și poate, apanajul clasei educate, însă, trebuie să subliniem, între franceza nativilor europeni și cea vorbită în Haiti, diferențele se fac observate mai ales datorită culturilor la care ne-am referit anterior. Putem exemplifica prin formula de salut *Bună ziua / Bună seara*. Deși convenția generală admite faptul că salutăm cu *Bună seara* odată cu întunericul, în Haiti această formă se utilizează îndată după ora prânzului, ceea ce poate părea cel puțin surprinzător pentru un vizitator neinițiat al insulei tropicale, pe care soarele o inundă de lumină multe ore după ce ni s-a spus *Bună seara*! Un alt exemplu, în același spirit, este răspunsul *de acord* la formulele de mulțumire, ceea ce poate părea cel puțin nepoliticos, sau chiar sfidător, într-o cheie de descifrare comunicatională europeană.

O discuție particulară o necesită termenul *alb*. Acesta a devenit, în cultura locală, sinonim cu *străinul* sau *străinătatea* (*un pays blanc*). Toate țările care înconjoară Haiti sunt, astfel, țări albe. Într-o republică neagră, anumiți albi au fost acceptați drept conaționali. Ne referim aici la polonezii din armata lui Napoleon Bonaparte care, trimiși să păstreze ordinea și dominația în colonie, au dezertat rapid și s-au alăturat populației locale. Printre urmele lor, vizibile și astăzi, evidente sunt figurile metise cu ochi deschiși la culoare, provenind din zona de sud a țării, precum și nume inventariate cu ocazia recensămintelor și care au certă origine slavă, precum Belnowski, Laboda, Lovinski, Biseradski, Nosal, Sobieski, Kanski etc.⁵

⁴ André Lucrece, *Creolitate*, în Gilles Ferréol, Guy Jucquois, *Dicționarul alterității și al relațiilor interculturale*. București: Polirom, 2005, 173.

⁵ Joseph Bernard, *L'héritage polonaise d'Haïti*, <http://lenouvelliste.com/article/94989/Lheritage-polonais-dHaïti> (accesat octombrie 3 2017).

Totuși, convenția culturală s-a păstrat și, chiar și în zilele noastre, un negru american este considerat *un blanc*, altfel spus *un étranger*. Firește, astfel de cultureme, adevărate bariere comunicaționale, pot crea confuzii, distorsiuni și chiar neînțelegeri grave, determinând conflicte la nivelul comunicării interculturale, care pot degenera oricând în tensiuni sociale.

În ceea ce privește situația coexistenței, în Haiti, a două limbi oficiale, chestiunea se cere nuanțată, având în vedere evoluția socio-politică a țării, precum și influența nedisimulată a Statelor Unite.

Wiener Kerns Fleurimond semnalează faptul că „americani nu se mulțumesc doar să ia locul Franței în Haiti, ei își impun de asemenea limba engleză, fără niciun prozelitism aparent. (trad. n.)”⁶ Comparând Organizația Internațională a Francofoniei cu un tip de Commonwealth al fostelor colonii britanice, cercetătorul notează faptul că limba franceză nu mai aparține Franței ca țară cuceritoare, în epoca de succes a colonialismului, ci tuturor popoarelor care o vorbesc. Din acest punct de vedere, Franța ar fi putut face mai mult pentru promovarea limbii sale, care, la ora actuală, a pierdut teren considerabil în Haiti.

În acest sens, constatările noastre de tern converg înspre afirmațiile lui Fleurimond. Dincolo de omniprezența limbii creole, în toate instituțiile autorităților publice sau culturale, discursul mass-media este, la rândul său, enunțat cvasi-exhaustiv în creolă.

În plus, prezența personalului organizațiilor non-guvernamentale care au inundat țara, precum și a contingentelor de soldați, respectiv a personalului civil al Misiunii Națiunilor Unite pentru Stabilizare în Haiti – MINUSTAH, vine să întărească aflulul anglofon în această unică țară francofonă din Marile Antile.

MINUSTAH nu abundă de francofoni, iar personalul canadian, african, francez sau, uneori, român vorbește, în egală măsură, limba engleză, cu atât mai mult cu cât aceasta este impusă de birocrăția misiunii: „ Pentru ei [personalul misiunii, n.n.] nu există niciun dubiu că se află în străinătate, deci se exprimă în engleză, limbă internațională și comercială prin excelență, uitând că, până la proba contrarie, se mai poate vorbi franceză în Haiti și mai sunt mulți oameni care o înțeleg. [...] Dacă engleza este pe punctul de a detronea franceza ca a doua limbă vorbită în Haiti, este evident că americanii, prin diverse organisme și în special prin USAID, afiliat la Departamentul de Stat (Ministerul Afacerilor Externe) de la Washington, au un rol important. Rar găsim un ambasador american în Haiti care să nu vorbească limba

---

⁶ Wiener Kerns Fleurimond, *Haiti, l'état de la nation*, Matoury: Ibis Rouge Editions, 2015, 261.

creolă. Or, a găsi un diplomat francez care să se exprime în creolă e aproape imposibil... (trad. n.)"⁷. În spiritul acestor idei, unii consideră prezența consistentă a francezei în peisajul științific haitian, o bătălie pierdută.

Firește, în afară de împărtășirea unui cod lingvistic comun, religia constituie un alt pilon esențial al identității, atât personale, cât și de grup, cu efecte asupra deschiderii spre comunicare și o condiție determinantă a gradului de acceptanță și toleranță spre o altă cultură.

Religia de stat în Haiti este cea romano-catolică, amprenta franceză persistând pe acest palier al vieții spirituale. Un loc important în peisajul religios îl ocupă protestantismul, însă, probabil, sufletul majorității populației este tradus cel mai aproape de esența sa, prin practicarea voodoo.

Constituția din 1987 recunoaște oficial acest cult originar din Africa sclavilor întemeietori, în care aceștia găseau un refugiu și o forță compensatorie care echilibra, într-o anumită formă, suferințele îndurate.

Voodoo este, pentru mulți necunoscători, un subiect tabu, fiind asociat forțelor oculte. În egală măsură, practicile ritualice exercită fascinație și teamă, alimentând imaginația majorității.

Succint, voodoo este un cult animist, fundamentat pe sincretism, o combinație de credință și magie în care majoritatea spiritelor invocate corespund unor divinități creștine. Până și aspectul cel mai straniu din ceremonialul voodoo, anume posedarea unui fidel de către *loa*, spiritul invocat, are anumite conexiuni cu extaza mistică întâlnită în creștinism.

Mulțimea lăcașelor de cult voodoo, precum și afluxul de fideli, susține concluzia evidentă în urma contactului nemijlocit cu populația haitiană, că majoritatea acesteia, deși catolică în mod oficial, practică religia ancestrală care a stat la baza câștigării independenței și punerii temeliei statului haitian de astăzi: punctul zero al acestui demers întemeietor este reprezentat de ceremonia voodoo din noaptea de 14 august 1791, de la Bois-Caïman, realizată de fostul sclav Dutty Boukman. Act fondator informal al țării, această ritual explică, simbolic, legătura indisolubilă existentă în mentalul social haitian, între ființa profundă și practicile voodoo.

La momentul de față, voodoo este departe de statutul ocultat din trecut, nemaifiind apanajul unor clase inferioare sau marginale, ci regroupând elitele intelectuale, funcționari ai autorităților publice, ai poliției, medici și cadre didactice universitare, scriitori și antreprenori de succes. Cu titlu de exemplu, până la decesul său din toamna anului 2015, titlul de *Supreme Servitur* al cultului voodoo haitian a fost deținut de Max Beauvoir,

---

⁷ Wiener Kerns Fleurimond, *Haiti, l'état de la nation*, Matoury: Ibis Rouge Editions, 2015, 266.

biochimist de talie internațională, cu studii la New York și Paris, unde s-a format în cadrul Universității Sorbona. În anul 2008, la ceremonia de ridicare a acestuia în rangul de lider al cultului voodoo, altfel spus *Ati national*,⁸ au participat oameni politici, membri ai guvernului și reprezentanți ai bisericii catolice și ai altor culte, fapt care atestă un aspect prin care Haiti se evidențiază pozitiv într-o lume în care state pretins dezvoltate duc războaie sângeroase în numele credinței: practica toleranței religioase face ca Haiti să reprezinte un punct de întâlnire al credințelor și confesiunilor, într-un caleidoscop colorat, în deplină concordanță cu arta, spiritul și mediul de viață al acestui popor.

III. Concluzii

Cercetătorul Jean-Claude Martineu consideră că dacă politic și economic, Haiti este o neo-colonie americană (a se vedea considerațiile pe care le-am semnalat anterior, potrivit cărora SUA se impune drept un nou model socio-cultural, economic și chiar lingvistic în Haiti), din punct de vedere cultural, este în continuare o „vasală”⁹ a Franței. O privire de ansamblu, în urma documentării asupra subiectului, ne permite formularea unei poziții obiective potrivit căreia adevărul se situează, ca nu de puține ori, departe de extremele enunțate, fără a se disocia complet de acestea.

Proverbul haitian *Si anndan pa vann, deyò pa ka achte* (*Dacă dușmanul din interior nu ar vinde, cel din exterior nu ar putea cumpăra*) cu variantele sale care converg spre aceleași semnificații, traduce metaforic starea de fapt: elitele haitiene se dezic adesea de propria țară, alegând formarea și, adesea, existența în state de adopție, mai dezvoltate. Implicit, aceste elite revin efemer în Haiti cu norme comportamentale, culturale și lingvistice de import, promovate drept superioare celor indigene.

Si totuși, o constatare se impune: diaspora haitiană s-a integrat cu eleganță și naturalețe în SUA, Franța sau țări ale Americii de Sud, purtând un dialog eficient cu anumite culturi adoptive, ceea ce dovedește implicit calitatea unei matrici formatoare.

Pe de altă parte, viața intelectuală, artistică și culturală haitiană este vie și efervescentă, se publică mult și mai ales original, cultura locală având, fără doar și poate, o coloratură proprie, care fundamentează afirmația că aceasta a încetat să fie o colonie culturală franceză, câștigându-și, și pe acest palier al

---

⁸ Herve Gilbert, Vaudou : les grandes visions de Max Beauvoir, <http://haiticonnexion-culture.blogspot.ro/2015/09/vaudou-les-grandes-visions-de-max.html> (accesat octombrie 2, 2017) .

⁹ Jean-Claude Martineau, *Haïti en six leçons*, Québec: Kiyikaat Editions, 2012, 103.

discuției, o bine meritată independență care se afirmă încă în mod timid, dar fără îndoială valoros.

Bibliografie

- Bernard, Joseph, *L'héritage polonaise d'Haïti*,
<http://lenouvelliste.co/article/94989/Lheritage-polonais-dHaiti> (accesat octombrie 3, 2017).
- Boudon, Raymond, Philippe Besnard, Mohamed Cherkaoui, Bernard-Pierre Lécuyer, *Dictionnaire de sociologie*. Paris: Larousse-Bordas, 1999.
- Ferréol, Gilles, Guy Jucquois, *Dicționarul alterității și al relațiilor interculturale*. București: Polirom, 2005.
- Gilbert, Herve, *Vaudou: les grandes visions de Max Beauvoir*,
<http://haiticonnexion-culture.blogspot.ro/2015/09/vaudou-les-grandes-visions-de-max.html> (accesat octombrie 2, 2017).
- Fleurimond, Wiener Kerns, *Haïti, l'état de la nation*. Matoury: Ibis Rouge Editions, 2015.
- Harman, Carter, (coord.), *Les Antilles*. New York: Editions Time, 1965.
- Le Nouveau Petit Robert*, Paris, Editions Le Robert, 2008.
- Martineau, Jean-Claude, *Haïti en six leçons*. Québec: Kiyikaat Editions, 2012.
- O'Sullivan, Tim, John Hartley, Danny Saunders, Martin Montgomery, John Fiske, *Concepte fundamentale din științele comunicării și studiile culturale*. București: Polirom, 2001.